

JOSEP MARIA CASASÚS

LA PERIODÍSTICA DE GAZIEL.
ESTUDI DE L'ESTIL I LA TEORIA

Des de la perspectiva concreta dels estudis de periodística catalana hom considera Agustí Calvet, més conegut amb el pseudònim de Gaziel (Sant Feliu de Guixols, 1887 - Barcelona, 1964), com un dels més destacats professionals de l'anomenada generació d'entreguerres, integrada per periodistes d'edats diverses però que presenten determinats trets comuns. És la generació de Josep Pla (1897-1981), i d'Eugeni Xammar (1888-1973), una generació de grans corresponals i viatgers, cosmopolita i innovadora. (1)

Alguns trets del seu tarannà professional

Gaziel fou un gran corresponal de guerra i un gran director de diari. En aquestes variants de l'exercici professional era un innovador, un modernitzador, un home del seu temps. El seu capteniment contrastava amb el periodisme que s'havia fet aquí fins aleshores: un periodisme arcaic, molt ancorat encara en els gèneres d'opinió, excessivament tributari de la política de partit i de la tasca de despatx, massa girat d'espatlles a l'actualitat i a les palpitations dels temps i del carrer. Agustí Calvet, com a corresponal i com a director, va representar una mena d'entrada d'aire fresc a les antiquades redaccions dels diaris de Barcelona.

Però la seva autèntica grandesa rau precisament en el fet que va saber fer compatibles aquests criteris renovadors amb l'exercici reeixit d'una de les variants més tradicionals i més genuïnes de la periodística catalana, la de l'artículisme d'orientació.

Agustí Calvet, Gaziel, ha estat, certament, l'autor català més important

del periodisme d'orientació, la modalitat que utilitza els gèneres d'opinió, i més particularment l'article, per guiar als lectors fidels davant dels reptes de cada dia. Els periodistes d'orientació són una mena d'oracle per a la seva societat, són els consellers públics de cada moment històric. L'assagista Enric Jardí ja va definir Gaziel des d'aquesta perspectiva en un llibre fonamental per a l'estudi del nostre periodista, l'intitulat Tres diguem-ne desarrelats (2). "El públic adicte a La Vanguardia durant els anys que (Gaziel) dirigí el full" -diu Jardí-, "que representava un extens sector de l'alta burgesia de Barcelona i de tot Catalunya, i que, malgrat la llengua en què el redactaven, era, en bona part, simpatitzant amb el catalanisme, rebia els seus escrits com els d'un oracle."

Tècnica i estructura d'alguns articles

Gaziel havia entrat per atzar en el periodisme. Va tornar de París al començament de la guerra amb uns apunts literaris, escrits en un carnet íntim o dietari, en els quals recollia tot allò que havia vist i observat. A La Veü de Catalunya, on havia col·laborat abans de marxar cap a França, no els apreciaren, però en canvi desvetllaren l'interès de Miquel dels Sants Oliver, que aleshores era un dels directors de La Vanguardia. Aquests escrits, que aparegueren amb el títol de "*Diario de un estudiante en París*", assoliren un èxit extraordinari. La direcció del periòdic decidí, aleshores, enviar-lo al front aliat com a corresponsal de guerra. Fou un dels grans encerts històrics de La Vanguardia. Les cròniques de Gaziel sobre aquella contesa es convertiren en unes peces mestres del periodisme interpretatiu. Els treballs periodístics de Gaziel esdevingueren ben aviat molt populars i apreciats a Catalunya, però també a la resta d'Espanya, i fins i tot a l'Amèrica de parla castellana.

Els articles de Gaziel, publicats a la primera plana de tipografia de La Vanguardia mentre fou director del diari, són, d'altra banda, un model històric de les tècniques del periodisme d'orientació. Format al col·legi dels Jesuïtes de Casp, amb Esteve Moreu, un dels últims grans mestres de l'escola tradicional catalana de preceptiva literària, Gaziel dominava els grans recursos de la retòrica adaptada a allò que en el segle XIX anomenaven "eloqüència periodística". Eren les solucions d'estil aplicades al periodisme doctrinal i polèmic, de combat, de persuasió i de proselitisme, tan típic d'una època caracteritzada per l'hegemonia dels diaris d'opinió i pel prestigi de la funció ideològica de la premsa. Agustí Calvet palesa en alguns articles de La Vanguardia, com el que dedicà a l'oratória sagrada, en l'edició del 9 d'octubre del 1925, els seus coneixements sobre retòrica acadèmica i preceptiva, i es manifesta a favor de dominar els seus secrets per tal d'actualitzar-la, modernitzar-la, i, per tant, superar-la.

Gaziel utilitzava els mètodes clàssics d'exposició de les idees, però va reeixir a dotar-los de la vigor i de la fluïdesa d'un periodisme modern, directe, intel·ligible i, en definitiva, eficaç. I va reeixir, també, a posar-los al servei d'unes reflexions lliures i racionals, lúcides i imparcials, encara que, certament, moderades i conservadores.

L'estructura habitual dels seus articles es basava en tres parts d'extensió i proporcions variables: 1) un exordí simple; 2) una argumentació ordenada

i acumulativa, d'interès creixent, i 3) una peroració que no sempre presentava els trets de l'epíleg o enumeratio (recapitulació dels arguments exposats) de la preceptiva clàssica.

Una característica de l'articulística de Gaziell és la seva habilitat en l'ús de certes fórmules estilístiques, com el recurs a la figura de la interrogació retòrica, que doten l'escrit d'un to col·loquial i directe, de complicitat amb el lector. Mitjançant aquesta interrogació intermitent que no espera resposta, l'articulista atreu a l'interlocutor, el lector mut, vers les seves posicions, i ho fa mitjançant una solució educada, respectuosa, aparentment no constrenyidora.

Bona part de la influència emotiva de Gaziell sobre els seus lectors fidels rau, al meu entendre, en aquest to distant però alhora col·loquial que donava als seus articles la valor d'una confidència. Aquesta característica no es cospa pas únicament en els articles de la seva millor època de La Vanguardia, la dels anys trenta. La trobem també en etapes professionals anteriors. El rastre d'aquest estil ens fa recular fins als seus inicis com a cronista de guerra en el París de l'any 14.

En un d'aquests articles, de la sèrie "*Narraciones de tierras heroicas*", l'intitulat "Donde se dan noticias de mis viejos amigos, envueltas en curiosos aspectos de la guerra", datat a París el 18 de desembre de 1914, es revela aquest gir de la seva personalitat periodística amb una força extraordinària. Parla dels seus amics fugits o desapareguts de París com si parlés a d'altres amics que el lleixen.

"Moltes i repetides vegades, durant la meua darrera estada a Barcelona, persones amigues i conegudes m'han demanat notícies dels meus bons amics de la pensió Durieux" comença dient en el lead de la seva crònica, en un to fluïdesa elegant i apaivagada que no deixarà fins al final.

Algunes fórmules expressives d'aquesta i d'altres cròniques del primer Gaziell, recorden la ironia eloqüent i alhora ambigua, distant i afinada, del William M. Thackeray periodista i autor de The book of snobs (3). Quan Gaziell inicia el seu informe amb aquella frase de "comencem per un heroi: l'oficial francès Josep Durieux. Aquest brau i exquisit soldat, fou ferit i fet presoner a Maubeuge", o quan es disposa a acabar amb un "per que no hi manqui un tret graciós en aquesta total i desconcertant catàstrofe de les meves amistats, he sabut de Mme. Withiker, la vella anglesa, que va tornar a França a les darreries de novembre... però va fer la travessia del canal amb tan poca fortuna...", recorda aquells "vaig dedicar la meua primera visita al meu amic Ponto, comandant d'artilleria de l'Armada, retirat en una casa camperola del comtat de Mangelwurizels", o "el dissortat lord Glenlivat, que es va desnucar als vint-i-quatre anys saltant a cavall, quan encara era a la Universitat, va untar per dintre les botes de Mr. Hugby..." de Thackeray.

Evidentment, hi ha enormes distàncies, i no sols de temps i d'espai entre els dos periodistes, però trobem en aquest Gaziell un desconcertant regust de discret, gairebé imperceptible, humor anglès. Fins i tot en d'altres cròniques juvenívoles del nostre periodista hi ha aquella elegant i admirable capacitat que també tenia Thackeray de riure's d'ell mateix, i també l'obligació moral de palesar simpatia per les víctimes de la seva ironia, tret que tan bé caracteritza a aquesta mena d'humoristes honrats i cavallers.

En una crònica de guerra del 3 de gener de 1915, datada a París la vetlla de Nadal, Gaziel no s'avergonyeix d'admetre les seves debilitats amorosívoles que li feren perdre inicialment el fil d'una notícia. Explica al lector, sense cap mena de reserva, que en una reunió de diplomàtics i polítics, a la qual havia assistit el vespre abans, havia flirtejat amb la muller d'un "senyor japonès", "la més bella i delicada criatura que jo he vist a París des del meu retorn a França", i admet que aquesta feblesa li va impedir seguir atentament, com calia, les explicacions d'una de les persones reunides entorn de la taula del restaurant on es trobaven, i que va resultar que era un parent molt proper a un exministre de la Guerra de França.

En aquesta crònica, Gaziel explica als seus lectors l'episodi galant, sense cap rubor, amb el millor estil dels grans humoristes anglesos, posant-se ell mateix com a objecte de la ironia. Val a dir que manifesta penediment per la seva ingenuïtat professional de periodista novell, però la peça es representativa d'una variant estilística no prou divulgada de Gaziel, variant que potser s'anà esvaint a mesura que passaren els anys. En un article publicat el 17 de novembre de 1920, però, trobem encara una mostra magistral d'ironia a propòsit d'una anècdota certament intrascendent protagonitzada a París per Pompeu Gener.

Aspectes inèdits de la teoria periodística de Gaziel

Un altre vessant de la personalitat de Gaziel que encara pot ser objecte important de recerca, és el de les seves idees sobre qüestions de periodisme. Hi ha una part d'aquest aspecte de la personalitat de Gaziel que ja ha estat analitzada en els treballs que li han dedicat Benet (4) i Jardí. Per la meua banda, en assaigs anteriors, també he tractat la figura de Gaziel des d'aquesta perspectiva, especialment en allò que fa referència a la necessitat d'exercir transitòriament, a la premsa de Catalunya, un periodisme en llengua castellana però de continguts catalans. És el que anomeno la "doctrina Gaziel", exposada pel nostre autor en diversos treballs esparsos.

Tenim, doncs, una part del pensament periodístic de Gaziel que ha estat suficientment analitzada, però hi ha encara moltes zones de la seva teoria professional que resten pràcticament inèdites des de la perspectiva de la recerca acadèmica o de la glossa assagística. Amb l'ànim d'avançar en aquesta línia he emprès un examen sistemàtic de diversos articles publicats per Gaziel a *La Vanguardia* des del 1914 fins al 1934.

Un d'ells, ja comentat abans a propòsit de les qüestions estilístiques, ens presenta un Gaziel en ple desvetllament professional, quan descobreix les primeres lleis de l'ofici. Es tracta d'aquell article, datat a París el 23 de desembre de 1914, en el qual admet el seu error tècnic de no atendre com calia les explicacions d'una font sobtada d'informació, article en el qual manifesta el seu propòsit de no tornar a caure mai més en la temptació d'un flirteig sobtat que el distregui de les seves obligacions com a periodista.

Segons que ens explica ell mateix, havia passat la vetlla anterior en un restaurant, acompanyat d'un amic seu, que l'havia convidat mitjançant un "lacrònic avís" (era una "il.lustre personalitat francesa"), d'un "senyor oficial, parent proper d'un ex-ministre de la Guerra a França", d'un diputat d'una certa

edat, d'un "ric comerciant de la capital", i d'un senyor japonès i de la seva muller que, com ja sabeu, era per a Gaziel "la més bella i delicada criatura" que havia vist a París des del seu retorn a França.

Gaziel els va trobar engrescats en una "alta i profunda disquisició diplomàtica", raó per la qual, segons ell, va optar per "parlar discretament" amb la "lindíssima" dama francesa, esposa del personatge japonès, que "a jutjar per allò que em deia, tampoc sentia una peremptòria atracció pels greus problemes que els altres plantejaven".

L'endemà, però, en desvetllar-se, Gaziel es va esverar. Mentre es llevava del llit va recordar paraules i frases esparses que havia oït com a teló de fons de la seva galant conversa amb la dama, i va sentir de sobte una "espantosa" recança. Era el deixondiment de la intuïció i del neguit professional després d'un error de periodista novell.

Explica ell mateix que "de sobte -en aquell instant en que anava a afeitar-me-, un dubte terrible i imponent m'envaï amb tal força, que vaig restar esguardant-me en el mirall, gairebé aterroritzat, immòbil, amb la cara plena de la frescor escumosa del sabó. ¿I si contés als meus lectors allò que vaig oir ahir a la nit?".

Les explicacions que segueixen després d'aquesta revelació sobtada són també una autèntica primera lliçó de periodisme. "En un instant -diu- he comprès el meu deure estricte d'ahir a la nit, era el d'haver gravat, punt per punt, en el meu enteniment, tot allò que es va dir a la meua vora. Nogesmenys, malgrat la meua descurança imperdonable, són encara importantíssims els conceptes que servo a la memòria". "Mai, en la meua dèbil instància de cronista" -diu també Gaziel- "se m'havia presentat una avinentesa tan propícia per astorar al món amb les meves revelacions. Allò que es va dir ahir a la nit davant meu, ultra ser completament inèdit i novíssim, enclou un dels aspectes més greus, interessants i capitals de l'estat diplomàtic de la guerra actual."

Després d'aquest reconeixement solemne de l'abast del seu error de professional primerenc, Gaziel, a la mateixa crònica, emet també una proclamació solemne del seu propòsit de no errar mai més. Ho fa, ni més ni menys, que amb un jurament: "Amic lector, perdona'm, baldament, aquesta vegada. En la meua ànima et juro que, d'avui endavant, els rumors polítics que jo arribi a copsar i la revelació dels quals no impliqui ni ofensa ni dany, seran reportats fidelment fins a les darreres minúcies". La sentència final que segueix a aquest jurament públic és, de fet, un reconeixement de la seva voluntat d'exercir com a periodista modern: "No tot ha d'ésser a les meves cròniques qüestió de grata amenitat i de lleu i fugaç literatura".

Des dels seus inicis com a professional, Gaziel tenia, doncs, una consciència clara de les exigències del periodisme modern, d'aquell periodisme informatiu que era encara aliè a la Catalunya contemporània. Quan va retornar a Catalunya per ingressar, en el seu cas, a la Redacció de *La Vanguardia*, Agustí Calvet portava apresada la lliçó del periodisme actual. Sabia que arreu del món el periodisme d'idees i d'opinió, que encara era l'hegemònic a Catalunya, reculava davant l'embranchida del gran periodisme d'informació i d'interpretació, el periodisme dels reporters, dels cronistes, dels enviats especials i dels corresponents. Era una convicció compartida amb les altres

figures de la seva generació professional, la "generació d'entreguerres", la generació de Pla i de Xammar, principalment. Tot tres, si més no, tenien una pràctica professional desplegada a l'estranger, i havien aprofitat positivament els seus contactes amb cultures periodístiques més avançades. Aquestes són algunes de les condicions que concorren en el periodisme català d'aquell moment i que expliquen que, des del meu primer treball sobre aquesta matèria (5), hagi sostingut jo mateix que aquella generació fou la primera que va modernitzar el nostre periodisme.

Gaziel va dedicar el seu article del 18 de febrer del 1927, publicat a La Vanguardia, a tractar d'aquesta qüestió. En aquesta interessant peça de la seva periodística, Agustí Calvet es dol de l'hegemonia anacrònica o arcaica que encara tenia aleshores l'articulisme a la premsa d'Espanya i de Catalunya. Una hegemonia que, segons ell, hi senyorejava en perjudici del periodisme d'informació i d'interpretació, "La Premsa espanyola" -escrigué Gaziel- "presenta actualment un curiós desequilibri que la fa molt interessant. És una de les més singulars d'Europa, entre les que són dignes d'atenció. El desequilibri al qual em refereixo consisteix en la desproporció entre els mitjans informatius i els mitjans educatius dels quals disposa la premsa espanyola. Els nostres millors diaris compten amb grans col.laboradors, però amb petits corresponsals. Molt sovint un rotatiu deixa de grat que un dels seus articulistes es remunti i assoleixi les primeres causes metafísiques o les més allunyades conseqüències teòriques. Allò que no fa mai és donar-li 20.000 pessetes a un enviat especial per que vagi a Xina i des d'allí ens cablegrafiï què carat passa".

El seu plany pel retard del nostre periodisme és molt més clar, explícit, enèrgic i directe que el que trobem en els textos del Pla o del Xammar de la mateixa època. De fet, Agustí Calvet era el capdavanter d'aquesta posició renovadora de la generació periodística catalana d'entreguerres. "La Premsa espanyola" -afirma en aquest mateix treball- "té oberts immensos i lluminosos finestrals a les elucubracions de tota mena: literàries, filosòfiques, polítiques, econòmiques, artístiques, etc... però les realitats més urgents, les internacionals, només les veu per un finestrell estret com una espitllera".

La pobresa periodística de l'Espanya i la Catalunya del seu temps, l'atribuïa Gaziel a dos tipus de causes: les econòmiques i les culturals. Considerava, des de la perspectiva econòmica, que els articulistes no eren tan cars a les empreses espanyoles com els reporters, els corresponsals i els enviats especials. Considerava, d'altra banda, des de la perspectiva cultural, que una altra raó de la nostra pobresa periodística era la "ignorància o la inapetència del públic". Les dues causes de la crisi, les veia enllaçades.

«Quan aquí es venguin diaris en la proporció que es venen a la resta d'Europa i de l'Amèrica del Nord», argumentava Gaziel, «es podran enviar periodistes arreu del món que ompliran les pàgines de cròniques i d'informació, i els pocs articles que es publiquin s'hauran de pagar més cars». Lluny de perjudicar el periodisme d'opinió, aquest progrés del periodisme informatiu no faria altra cosa que millorar-lo i dignificar-lo. Quan això s'esdevingués, no caldria comprar articles mediocres a escriptors mediocres i a baix preu per omplir les pàgines dels periòdics. "Quan l'era dels grans reportatges sensacionals s'obri a la premsa espanyola" -deia textualment Gaziel-, "s'haurà

tancat l'era dels grans articulistes modestos." "En aquell moment" -explicava amb més precisió-, "una sèrie de petits articles d'una firma eminent costarà als diaris espanyols, com costa ara als anglesos i nord-americans, tant com enviar un corresponçal al Congo o a les Illes Marianes."

Agustí Calvet, però, era també molt crític respecte als vicis professionals que introduïa precisament la nova era del periodisme informatiu, i, més concretament, un concepte corrupte i esbiaixat de la línia de pensament anomenada "professionalista". D'una manera paral·lela al creixement de les formes del periodisme d'informació i d'interpretació s'estenien arreu de les cultures periodístiques més avançades els criteris que volien imposar el predomini de les posicions professionals en l'equilibri que han de mantenir els diversos poders compromesos en els circuits de la comunicació de masses. És en aquells moments que a les democràcies més consolidades es comencen a dibuixar figures jurídiques de protecció de l'exercici de la professió periodística: la regulació de l'associacionisme professional, el secret professional, la clàusula de consciència, el "carnet", les garanties i immunitats, per exemple. Aquesta tendència corporativista tenia, certament, les seves virtuts, però comportava també unes desviacions, unes degradacions i, per tant, uns defectes. Un d'ells, el més popular i alhora més denigrant, era el dels "passis de favor", l'arrogància individual, el fet de pretendre anar de franc pel sol fet de ser periodista. Aquesta degradació del "professionalisme", que tant va arrelar després, a l'Espanya de la postguerra civil, s'havia començat a notar angoixosament entre els professionals honorats a la Catalunya del final dels anys vint i començaments dels trenta. En un article antològic i valent, titulat "*Usted no es periodista*", publicat el 23 de setembre del 1927, Agustí Calvet envesteix contra les petites corrupcions dels seus companys des d'una tribuna pública de tan ressò com és *La Vanguardia*. Es tracta, aquesta, d'una peça periodística d'una ironia punyent, una sàtira afilada contra les perversions professionals que avui, potser, dissortadament, encara té vàlidesa.

He trobat, també, en els articles del Gaziell de *La Vanguardia* aportacions, adés esparses i marginals, i adés intencionades i tàcites, a qüestions de la més alta teoria professional, com són, per exemple, les relatives a la interpretació dels esdeveniments, i les relacionades amb models de diari.

En el primer cas, cal deixar constància que, en alguns moments d'aquell primer Gaziell que compartia el periodisme amb l'estudi de la filosofia, hi ha reflexions sobre el sentit dels esdeveniments i la seva projecció en l'actualitat periodística que, si no s'hagués estroncat, haurien conformat, nogensmenys, un interessant cos de doctrina en matèria de teoria periodística. Poso l'exemple d'una lleu al·lusió, en una crònica de guerra de l'any 14, a la previsibilitat dels esdeveniments, qüestió que avui ocupa bona part de la recerca teòrica comunicativa. Diu Agustí Calvet que "el previsible és allò que ha succeït transportat a l'esdevenidor". Ho diu a propòsit de l'estratègia militar, però amb un plantejament que esdevé útil també des d'una perspectiva moderna de la periodística. Cal dir, per situar aquesta posició teòrica en el seu marc cultural i en el seu temps, que quatre anys més tard, Josep Morató i Grau, redactor en cap de *La Veu de Catalunya*, va publicar el primer llibre que es coneix en català sobre teoria del periodisme (6), en el qual sistematitzava

per primer cop al nostre país els incipients coneixements que aleshores hi havia sobre efemerologia i classificava els esdeveniments en esdeveniments sobtats i esdeveniments anunciats o previstos, per tal de facilitar una pràctica eficient i racional de les funcions modernes periodístiques.

Pel que fa a la teoria dels models de diari, Gaziell va publicar el dia primer de gener de l'any 1926 un article sobre La Vanguardia en el qual establia l'existència de dues grans menes de diari: els diaris reflectors i els diaris miralls. Entenia per diaris reflectors els que la doctrina acadèmica sobre la matèria anomena "diaris d'opinió". Són periòdics que volen persuadir al lector, que volen decantar-lo a favor d'un partit, d'una posició sectària o d'una ideologia. I entenia per diaris miralls aquells que avui anomenem "diaris informativo-interpretatiu", periòdics que ofereixen al lector material que li faciliti una presa de posició, una reflexió, una opinió madura, independent i contrastada. Els diaris reflectors o d'opinió havien estat hegemònics durant gairebé tot el segle XIX. Els diaris miralls o informativo-interpretatiu corresponien al nou model que s'imposava arreu del món i que encara era estrany a la Catalunya i a l'Espanya d'entreguerres. Gaziell, en aquest article, es decantava inequívocament per aquest darrer model, perquè, segons ell, no podia ser bo que els diaris "conduïssin la societat, sinó que aquests havien d'ésser conduïts per ella".

Interessa, sobretot, examinar atentament aquestes idees d'Agustí Calvet sobre models de diari, perquè en elles podem trobar la clau de la seva posició, tan personal i tan reeixida, com a periodista d'orientació, com a figura cabdal a Catalunya d'aquesta modalitat periodística. Si Gaziell sostenia que era necessari que la societat "conduís" els diaris, vol dir també que entenia el periodisme d'orientació exercit individualment com una pràctica professional al servei de la societat. En la crítica literària que va dedicar a l'aparició de la primera edició en llibre dels articles "Hojas del Sábado" de Miquel dels Sants Oliver (9 de juliol de 1918), Gaziell fixa també la seva posició sobre la funció orientadora, però al servei dels lectors, que ha de complir l'articulisme doctrinal independent. Conseqüentment, el periodista d'orientació, en el pensament de Gaziell, no ha de "conduir" la societat, sinó que és la societat que ha de "conduir" els arguments i les posicions del periodista. Un propòsit difícil i honrat, que exigeix modèstia, sabiesa i talent. Potser per aquesta raó Gaziell ha estat el periodista d'orientació que més ha excel·lit a la petita història del periodisme de Catalunya.

NOTES

1. Trobareu aquestes perspectives més ampliades en els meus llibres "*El pensament periodístic a Catalunya*" (Barcelona, Curial, 1987), "*El periodisme a Catalunya*" (Barcelona, Plaza & Janés, 1988), i "*Periodisme que ha fet història*" (Barcelona, Col·legi de Periodistes de Catalunya, 1991).

2. **JARDI, Enric.** "*Tres diguem-ne desarrelats: Pijoan, Ors, Gaziol*". Barcelona, Editorial Selecta, 1966.

3. Hi ha una versió recent en castellà d'aquest llibre del 1848. És la de **W. M. THACKERAY**, "*El libro de los snobs*". Barcelona, Editorial Labor, 1976.

4. Vegeu el pròleg de **Josep Benet a Gaziol**, "*Obra catalana completa*". Barcelona, Editorial Selecta, 1970.

5. **CASASÚ, Josep Maria.** "*Lliçons de periodisme en Josep Pla*". Barcelona, Edicions Destino, 1986.

6. **MORATO I GRAU, Josep.** "*Com és fet un diari*". Barcelona, Ricard Duran i Alsina, 1918.